

BİLKENT ÜNİVERSİTESİ

**VII . ULUSLARARASI
BÜYÜK TÜRK DİLİ KURULTAYI
BİLDİRİLERİ**

**25-28 EYLÜL 2012
SELANİK**

ANKARA 2012

TÜRK EDEBİYATINDA SELANİK

(Roman, Anı ve Şiirlerimize Yansıyan Yönleriyle Selanik Şehri)

Prof. Dr. Âbide DOĞAN¹
M.A Bahanur GARAN²

Özet

Türk siyasi, sosyal ve kültürel hayatında Selanik önemli bir yere sahiptir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Atatürk ile şiirimizin önemli isimlerinden olan Nazım Hikmet Selanik doğumludur. Roman ve hikâye alanında dikkate değer yazarlarından Aka Gündüz Selanik'e yakın bir köyde doğmuş ve oraya kaydolmuştur. Selanik Türk romanı ile şiirlerine konu olurken şair ve yazarların anılarında da yer almıştır. Bu bildiride Emine Semiye'nin mektuplarından; Cahit Uçuk'un Bir İmparatorluk Çökerken, Yıldız Sertel'in Annem, Yahya Kemal'in Çocukluğum, Gençliğim, Siyasi ve Edebi Hatıralarım, Ömer Seyfettin'in hatıralarından; Sergun Ağar'ın Aşkın Samatyası Selanik'te Kaldı, Tuna Kiremitçi'nin Selanik'te Sonbahar, Güngör Mazlum'un Suskun Güvercin, Yılmaz Gürbüz'ün Balkan Acısı ve Selanik'ten İzmir'e romanlarına kadar pek çok eserden yola çıkarak Selanik imajı tespit edilecektir. Ayrıca Cenap Şahabettin'in "Hilâl-i Giryan" , Mehmet Akif'in "Vâiz Kürsüde" , Mehmet Emin'in "Ordunun Defteri", Ziya Gökalp'in "Yeni Atilla", Ali Canip'in "Kaval" ve Rıza Tevfik'in "Okçularda" ile "Selânîk'te" şiirlerine yansıyan Selanik manzaraları değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Türk edebiyatı, Selanik, roman, şiir, anı.

Giriş

Türk siyasi, sosyal ve kültürel hayatında önemli bir yeri olan Selanik, Türk edebiyatında da önemli bir mekân olmuştur. Uzun süre Osmanlı hâkimiyetinde kalan Selanik, Atatürk, Aka Gündüz, Nazım Hikmet, Cahit Uçuk, Sabiha ve Zekeriya Sertel gibi Türk büyüklerinin doğdukları, Millî Edebiyat düşüncesinin şekillendiği, *Genç Kalemler Dergisi*'nin yayımlandığı, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurulup geliştiği yerdir.

Bu şehrin önemli bir yanı da basın ve yayın faaliyetlerinin yoğun olmasıdır. Osmanlı Devleti'nin son döneminde yayımda olan *Genç Kalemler*, *Yeni Asır*, *Nefir*, *Trakya*, *Yeni Ziya*, *Yeni Yol*, *İ'tilâ*, *Balkan*, *Yeni Adım*, *Şeytan*, *Ülkü*, *Cumhuriyet*, *Müdafâ-yı İslam* ve *Milliyet* bu dergilerin başında gelmektedir (İSEN, 27.s.)

Edebiyat tarihi açısından birçok önemli şahsiyetin bu şehirde yetişmesini sağlayan en büyük etken şüphesiz Selanik'in Osmanlı'nın seçkin kültür merkezlerinden birisi olmasıdır. Selanik; Cahit Uçuk, Yahya Kemal ve Ömer Seyfettin'in anılarında yer alırken Tuna Kiremitçi'nin *Selanik'te Sonbahar*, Sergun Ağar'ın *Aşkın Samatyası Selanik'te Kaldı* ve Yılmaz Gürbüz'ün *Balkan Acısı* ve *Selanik'ten İzmir'e*, Güngör Mazlum'un *Suskun Güvercin* adlı romanlarına siyasi, sosyal, kültürel ve ticari cephesi ile yansımıştır. Selanikli Fazlı Necip'in ise gerek romanlarında gerek anılarında Selanik ile ilgili geniş tasvirlerle rastlamak mümkündür. Cenap Şahabettin, Mehmet Âkif, Ziya Gökalp, Rıza Tevfik ve Ali Canip'in şiirlerinde ise kimi zaman sadece ismen yer alır, kimi zaman da şairlerin duygularını harekete geçiren unsur olur. Mustafa İsen'in de belirttiği üzere Mustafa Kemal'in bu şehirde doğmuş olması Balkan Türkleri için ayrı

¹ Prof. Dr. Âbide DOĞAN, Hacettepe Üniversitesi Öğretim Üyesi.

² Bahanur GARAN, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Öğrencisi.

bir övünç kaynağı olduğundan Atatürk'e adanmış şiirler soydaş şairlerin eserlerinde geniş yer kaplar (İSEN, 33.s.) Osmanlı coğrafyasında şair yetiştiren yerleşim bölgelerini ve kaç şairle bu yapı içinde yer aldıklarını veren İsen, Selanik'in 16 şairle bu listede ön sıralarda bulunduğunu vurgular (İSEN, 44.s.)

İncelememizde Selanik'in edebiyatımıza yansıyan yeri pek çok edebî türden hareketle ele alınıp değerlendirilecektir.

I. Anılarda Selanik

Selanik şehri; Cahit Uçuk, Yahya Kemal ve Ömer Seyfettin'in anılarında sosyal, kültürel ve coğrafi özellikleriyle geniş bir şekilde yer almaktadır.

Ömer Seyfettin 1910'da subaylıktan ayrılarak Selanik'e gelmiş ve yazılarıyla hayatını kazanmaya çalışmıştır. Hülya Argunşah'ın hazırladığı *Ömer Seyfettin Bütün Eserleri: Şiirler, Mensur Şiirler, Fıkralar, Hatıralar, Mektuplar* da şairin anılarına ayrılan bölümde şehrin adı şu cümlelerle geçmektedir: "Altıncı Kolordu, Yunan taraflarına gitmiş, yani Selanik'e...(19 Teşrinievvel...)" (Ömer Seyfettina, 276.s.). "İki gündür buradayız... Şam Kolordusu Selanik'ten Köprülü'ye doğru yürüyormuş. Edirne'den haber yok." (28 Teşrinievvel...) (Ömer Seyfettina, 278.s.). "Selanik, Üsküp, Manastır düşman eline düşeli günler oldu." (19 Teşrinisani...) (Ömer Seyfettina, 287.s.).

Argunşah, Ömer Seyfettin'in anılarına sirayet eden Selanik'i ise şu şekilde yorumlar:

"Genç Ömer Seyfettin, 1909'da Selanik üçüncü orduda görevlendirilmesi üzerine artık Balkanlar'a geçer. Bu vesileyle de Meşrutiyet'in getirdiği hürriyet fikrine dayanarak büsbütün karışmış olan coğrafyanın da içine düşer. Ancak Selanik yazarın hayatında pek çok planda bir karar noktasıdır. Burada sadece sanat anlayışı değişmemiş, aynı zamanda askerlikten ayrılma kararını da vermiştir" (ARGUNŞAH, 11.s.)

Ömer Seyfettin birçok günlüğe başlayıp yarım bıraktığını, ancak titizlikle tamamladığı tek günlüğün Yunanistan esirliği sırasında Balkan Harbi'nde yazdıkları olduğunu belirtir. Argunşah da "Ömer Seyfeddin gerçekten sadakatle tuttuğu tek günlük 'Balkan Harbi Hatıraları'dır" (ARGUNŞAH, 12. s.) demektedir. "Balkan Harbi Ruznâmesi" yani Tahsin Yıldırım tarafından yayıma hazırlanan adı ile *Balkan Harbi Hatıraları*'nda Selanik'in adına birçok yerde rastlanılmakla beraber, Ömer Seyfettin "Selanik'in Düşme Tehlikesi ve Abdülhamit'in Tavrı" bölümünde şehrin kaybedilişini detaylarıyla anlatır. Bu anılar 27 Eylül 1328/ 10 Ekim 1912 Selanik'te başlar. Fethi Okyar, Süleyman Tevfik ve Ali Fuad Türkgeldi'nin gözlemlerinden yola çıkılarak Abdülhamid'in Alâtini Köşkü'nden getirilmesi bu sayfalarda aktarılan olaylardandır. (Ömer Seyfettin, 81-84.s.). Bu cümlelerden de görülebileceği üzere; Selanik şairin anılarında Balkan Savaşları'ndaki rolüyle geniş yer kaplamaktadır.

1909'da Selanik'te anneannesinin çiftliğinde doğan **Cahit Uçuk** ise 1995 yılında yayımladığı anılarında ailesinin geçmişine daha çok ağırlık vermiştir. Eserin, "Selanik'e Dönüş, Çömlekçi Çiftliğini Ziyaret, Aile Büyüyor, Değişimin Habercisi Günler" bölümlerinde Selanik; siyasi kargaşanın had safhada olduğu, imparatorluğun tehlikeli bölgelerinden göçlerin başladığı kaynayan bir şehir olarak hatırlanır. Cahit Uçuk'un babası Priştine kazasına Tahrirat Müdürü olarak tayin edilir. Ancak annesi Hadiye Hanım Selanik'te daha ziyade doğduğu çiftlikte kalır. Cahit de burada doğar. Anılarda Balkanların karışması, çiftliğinin basılması, Türklerin ve Müslümanların Rumlar tarafından taciz edilmesi hatta öldürülmesi birçok aile gibi, Cahit Uçuk'un ailesini de Selanik'i terke zorlar ve aile soluğu İstanbul'da alır.

Yıldız Sertel annesini anlattığı *Annem* isimli kitabında ilk bölümü Selanik'e ayırmıştır. **Sabiha Nazmi** (Sertel) Selanik'te doğmuş, okula orada başlamış, ancak Balkan Harbi'nin sonlarına doğru (Yunan işgali üzerine) ailesiyle İstanbul'a taşınmıştır. Anılarının ilk bölümü 1902-1913'lü yılları kapsar. Burada küçük Sabiha'nın aile yaşamı, eğitim macerası ve Jön Türk Devrimi'ne katılması konu edilmiştir. Anılarda Selanik; siyasi ve sosyal durumu ile öne çıkar. Realist bir bakış açısının hâkim olduğu anılarda tek romantik tablo Selanik'in tasvirinde görülür: "Güneş maviliklerin üzerine inerken, sulara yaydığı ışıklara, morlaşan, güzelleşen Selanik Körfezi..."(SERTEL, 18.s.). Körfezin güzelliğinin vurgulandığı bu satırlar hariç, anılara kasvetli bir hava hâkimdir. Örneğin 1896'daki büyük yangının sonuçlarından bahsedilirken şu hususa dikkat çekilir: Bu yangından sonra evlerin birkaç aile arasında bölüşülmesi geleneksel hâle gelmiştir. Arka mahallelerde her odasında bir ailenin oturduğu büyük konaklar da vardır.

O yıllarda Selanik, çok hareketli bir şehirdir. Aydınlar ve halk arasında Batıcılık, ilericilik ve özgürlük rüzgârları eser. Yabancılar Selanik'e mal getirdiğinden Fransız ve İtalyan gemilerinin demirlediği liman oldukça kalabalıktır. Öte yandan ortamı karıştıranlar da yok değildir. Örneğin Sırp, Selanik'in ellerinde olduğunu iddia etmektedir. İmparatorluk karanlık, Selanik zor günler geçirmektedir. İşte böyle bir ortamda Sabiha, okula başlar. Anılarda ayrıca Dönme cemaatinin şehrin sosyal, kültürel ve siyasal yaşantısındaki yerinden de bahsedilmiştir. Siyasi kargaşa sosyal hayatı da etkiler. İşsizlik, şehre göç, açlık ve geçim derdi bazen ailelerin parçalanmasına dek varır. Öte yandan Fransa'nın desteklediği devrim hareketi Balkanlar ve Makedonya'da hızla gelişir. Köy ve kasabalarda isyanlar çıkarılarak Meşrutiyet isteği vurgulanır. Sabiha Nazmi'nin anılarında Selanik; eğitim ve ticaret ağırlıklı olarak yer almaktadır.

Yahya Kemal, *Çocukluğum, Gençliğim, Edebi Hatıralarım* adlı eserinin annesini anlattığı kısmında Selanik ile ilgili anılara da geniş yer verir. Şairin babası içkiyi seven bir adamdır. Annesi ise evine ve çocuklarına bağlı bir kadındır. Babasının akşamları dışarıda içki içip eve geç gelmesi, annesini üzer. Daha sonraları babası Selanik'e gidip gelmeye başlar. Üsküp'te yaşamak istemez. Selanik'e gitmek, orada bir memuriyet almak, medeni bir insan gibi yaşamak ve oraya yerleşmek düşüncesindedir. Bu karar evde bomba etkisi yaratır. Annesinin tüm itirazlarına rağmen babası çeyizlik eşyaları tellallar çarşısında sattırır ve bu darbe annesini yatağa serer. Onun endişesi yuvasının ebediyen dağılmasını hissetmesindedir. Annesine verem teşhisi konması, Selanik'e gitmek için iyi bir sebep olabilir, diye düşünen babası ailesinden önce Selanik'e gider. Ardından da ailesini aldırır. Annesine göre Selanik, "Yahudi ve gâvurlarla karışık yabancı bir diyar"dır. Selanik trenine gözyaşları içinde binerler. İstasyonda babası, amcası ve akrabaları tarafından karşılanır. Selanik, Teselya'dan gelen muzafferiyet haberleri ile coşmuştur. Annesi yataкта olduğundan Selanik'i görmek için yalnız bir iki defa kalkabilmiş, sokağa çıkmış, bir defa da Beş Çınar bahçesine kadar gitmiştir. Akrabalarının konağındaki misafirlik sona ermek üzeredir. Babası Eski Saray'dan aşağı inen bir sokağın içinde, denize nâzır güzel bir ev bulmuştur. Annesi o evin önu sofalı bir odasında hasta yatar. Babası, Selanik Adliye Müfettişliğinde memurdur. Gündüz memuriyette iken geceleri içki ve eğlence âlemlerine dalar. Annesi babasının çocuklarına karşı olan ilgisizliğinden dolayı günden güne üzülür, biter. Üsküp'e gitmek, orada, Müslüman şehrinde, akraba ve komşular arasında ölmek ister. Nihayet babası, annesiyle kardeşlerini Üsküp'e gönderir. Yahya Kemal ise Selanik İdadisi'nde okuyacağı için babasıyla kalır. Ancak bir süre sonra baba oğul da Üsküp'e döner. Ne var ki hasta annesini kısa süre sonra kaybeder (Yahya Kemal, 4-7.s.).

Yahya Kemal, annesinin ölümünden sonra, babasının yeni eşiyle geçinemeyip evden ayrılır. İstanbul'a, akrabalarının yanına yollanır. Üsküp'ten bindiği tren Selanik'ten geçer: "O zaman Üsküp'ten trenle İstanbul'a gidenler geceyi Selanik'te geçirirler ve sabah erken İstanbul trenine binerlerdi. Selanik'e vardım. (...) Geceyi istasyon civarında, Selanik Oteli'nde geçirdim (Yahya Kemal, 67. s.). İstanbul'a gelen Yahya Kemal bir yıl sonra Paris'e gider. Orada dokuz yıl kalır. Sonra İstanbul ve hariciye görevleri derken bir daha Selanik'e uğrayamaz. Ama Selanik'in ona ve annesine verdiği acıyı unutamaz.

Selanikli Fazlı Necip ile Mahmut Muhtar Paşa'nın anılarının yer aldığı *Rumeli'yi Neden Kaybettik?* isimli kitapta Balkan Savaşları'ndan itibaren adım adım Balkanların dağılıpına yer verildikten sonra "Beşinci Bölüm: Selanik'in Teslimi" ve "Altıncı Bölüm: Paylaşılamayan Selanik" adlı bölümlerde şehrin elden çıkışı uzun uzun tarihi belgelere dayanılarak anlatılmıştır (Mahmut Muhtar Paşa ve Fazlı Necip, 484-507.s.). Doğup büyüdüğü şehrin kaybedilişi Fazlı Necip kadar kuşkusuz hiçbir yazara tesir etmemiştir. Bunu diğer eserlerinden de görmek mümkündür.

Türk edebiyatında şairlerin ve yazarların gerek memuriyet sebebi ile gerek doğum yeri olması yüzünden Selanik pek çok şahsiyetin anılarında önemli yer tutar. Biz de bu bildiride birkaç yazar ve şairimizin anılarından yola çıkarak dönemin Selanik'ini resmetmeye çalıştık.

II. Şiirlerde Selanik

Selanik; Rıza Tevfik, Ziya Gökalp, Mehmet Emin, Mehmet Âkif, Ali Canip ve Cenap Şahabettin'in şiirlerinde Balkan Savaşları'nda önemli bir yer olması dolayısıyla yer edinmiştir.

Türkçü şairlerimizden **Mehmet Emin**'in "Çanakkale Kahramanlarına" ithaf ettiği "Ordunun Destanı" adlı şiirde Balkanların kaybedilmesinin acısı dile getirilir.

"Bunlar ki, en son def'a Rumeli'yi parçalattı,

O zavallı Kosova'nın,

Selânik'in, İşkodra'nın, Manastır'ın ve Yanya'nın

Bir acıklı sahnesiyle bağrımızı yaralattı"(Mehmet Emin, 174.s.)

dizelerinde şair, Balkanlar'ın kaybedilen şehirlerinden bahseder ve bu kaybedilen topraklar için adeta ağıt yakar. Aynı zamanda Mehmet Emin'in "Anadolu'dan Bir Ses yahut Cenge Giderken" adlı şiiri de Türk-Yunan Savaşı üzerine yazılır ve Selanik'te *Asır* gazetesinde basılarak döneminde büyük yankı uyandırır:

"Şair, vatan için milletimizin yapması gereken fedakârlığı dile getirir ve millî bilinci uyandırma amacını güder. Türkçülük akımının etkisinin yoğun olarak görüldüğü bu şiirde, Türk evladının vatanının kulu olduğu ve ne pahasına olursa olsun onu koruması gerektiği vurgulanıyor. Mehmet Emin, bu şiirinde de millî şuur ve heyecanı ön plana alır" (KARABULUT, 169.s.).

Cenap Şahabettin'in de "Bitmemiş Şiirler" inde yer alan "Hilâl-i Giryân" isimli şiirinde kaybedilen Balkan topraklarının hüznü yansıtılır. Şiirlerinde sanatsal bir gaye ile toplumsal konulara yer vermeyen Cenap Şahabettin bile Balkan Savaşları'nın getirdiği hüznü vatan temalı şiirler yazar: "Balkan Savaşları'nın halk üzerinde yarattığı sarsıntı savaş esnasında ve kısa süre sonrasında yazılan birçok şiirle işlenir. Rumeli'nin harap hâle getirilmesi üzerine sosyal konulu şiir yazmayan bazı şairler bile acılarını dile getiren şiirler yazar" (GÜNEŞ, 32.s.) Balkan halkının yaşadığı acılarla şiirine başlayan şair, "Çiğnendi vatan, ezildi sinem" diyerek bu bölgenin kendisi için olan önemini vurgular:

“Yanya’mıla Manastır’ım ne oldu?
Kimlerde Selânik’im, Edirne’m”(Cenap Şahabettin, 271.s.)

mısraları Selanik’in kaybedilmesinin kederini açıkça gösterir. Bu vatan parçası şaire göre “gül”dür, ancak pis çarıklarıyla düşmanlar bu güzellikleri ezip mahvetmiştir. Mescitler yıkılmış, minareler çığnenmiş, müminler kovulmuş ve o güzel yerler kan gölüne dönmüştür. Balkanlardaki her ev kül içinde bir harabeye çevrilmiştir. Şair bu şiirle Balkanların muzdarip halkı için derin bir üzüntü duyar.

Mehmet Âkif’in Safahat’ın 4. Kitabı olan Fâtih Kürsüsü’nde yer alan “Vâiz Kürsüde” başlıklı şiirde de Selanik’in adı geçmektedir. Bu şiirde şair halka seslenerek Selanik’in kaybının üzerinde bıraktığı etkiyi;

“Selânik’in, Siroz’un, bak o nâmdâr ovası,
Kimin elinde bugün, hangi haydudun yuvası” (Mehmet Âkif, 296.s.)

cümleleri ile dile getirir. Bu yüce topraklar İslam’ın kanıyla boyanmasına karşın hala “mavi bayrak” diyerek simgelenen Yunan askerinden temizlenememiştir. Minareler yıkılmış, medreseler dümdüz olmuştur. “Adı Osmanlı, ruhu Yunan” olan düşmanlarca genç kızların çeyizleri çığnenmiş, halkın malı, canı ve ırzı tehlikeye düşmüş, yaşlılar gördükleri bu manzaralar karşısında çılına dönmüştür.

Ali Canip’in “Kaval” adlı şiiri Rıza Filizok’un da belirttiği üzere Selanik’in kaybedilmesi üzerine yazılmıştır (FİLİZOK, 79.s.). Şair, hece şiirinin gelişmesinde önemli bir basamak kaydeden bu şiirle Selanik acısını yansıtmıştır:

“Bana anlat duyuyorsan ey hilâl!
Gecelere ne söylüyor bu kaval
Meşhetten tâ Akdeniz’e ceset, kan
Sürükleyen Vardar’a bir cevap mı?
O vefasız gurubuna itab mı?
Ah, ey hilâl Rumeli’nde camilere takılan
Yere, göğe hâkim gibi çılgık saçan nakuslar
Belki senin kulağımı sağır etmiş bu figan,
Asırlardan akşamlara bu ezeli yadigâr,
Demek sana ebediyen yabancı?...
Bu böyleyse pek acı...
Bu böyleyse ey tufanlar baştan başa akınız
Türke muti olmadıkça garbı, şarkı yakınız!...” (DUMAN, 145.s.)

Çobanın çaldığı kaval Balkanlar’dan haber getirir ve geceleyin gökteki hilale bir şeyler anlatır. Kavalın yanık sesi ile kaybedilen savaşların ve toprakların hüznü daha da artmaktadır. (DUMAN, 145.s.). Bu şiirle bir çobanın çaldığı kavalıdan yola çıkılarak vatan sevgisi vurgulanır.

Ziya Gökalp’in “Yeni Atilla” şiirinde ise diğer şiirlerden farklı olarak Balkan hezimetini yerine bu toprakların geri kazanılacağına duyulan inanç göze çarpar. Türk milletine “yürü, yürü!” diyerek seslenen şair, hikemi bir edayla herkesi savaşa çağırır. Şaire göre Türkler düşmanı korkutup geri püskürtecek güçte olmalı, düşmana karşı kasırga gibi esilmeli ve yıldırım gibi saldırılmalıdır. Türk halkını bu sözlerle cesaretlendiren şair, ordu-millet anlayışıyla yüzyıllarca hüküm süren milletimize yakışır bir şekilde şu mısralar ile seslenir:

“Süngün senden baskın umar,
Atın kişner, ister akın!” (Ziya Gökalp, 62.s.).

Bu mısralarla savaş çağrısını yineleyen şair, Meriç'in bir senedir ağladığını anlatarak yaşanan acıların artık dinmesi gerektiğini belirtir:

“Yol ver bize Kara Balkan!
Selânîk'e varacağız!
Al kanları henüz akan
Yaraları saracağız!” (Ziya Gökalp 1989, 63.s.)

mısraları da diğer şiirlerde rastlanılan hüznün aksine kaybedilen toprakların geri alınacağına dair inançlarla doludur. Şair diğer mısralarda da Yanya'yı, İşkodra'yı, Üsküp'ü almamız gerektiğini şairane bir ifadeyle dile getirir ve bu şiir vasıtasıyla Türk halkına güç verir.

Rıza Tevfik ise Selanik'i savaşlar vasıtasıyla ele almaktan ziyade anılarından yola çıkarak tabii güzellikleri ile işler. “Selânîk'te” ve “Okçular'da” şiirinde Selanik manzaralarına geniş yer verilmiştir. “Selânîk'te” şiirinde ayrılık hüznü ile dolu olan şair, sevgilisine seslenir. Şairin ayrılık acısı yüreğine çökmüş ve kimsesiz bir çocuk gibi yalnız kalmıştır. Ancak hasret zehir gibi acı da olsa bu zehir sevgiliden kaynaklandığı için aşığa tatlı gelmektedir:

“ ‘Selânîk'te’ şiirinde ise, sadece sevgilisinden uzak düşmesi, ona ‘uzlet-güzâr’ olan ‘kimsesiz bir çocuk’ gibi birdenbire yalnızlığını hatırlatır. Hüznü, benliğinden uzakta aramaya kalkan şairde bunun kaynağı bellidir: Hiçbir yerde huzur ve sükûn içinde duramayan ruhu, devamlı şekilde bazı şeyleri kurcalamak ve her şeyi hüzne boğmak temayülündedir” (UÇMAN, 227.s.).

Yazar Selanik'te yazdığı bu şiirde şehrin manzaraları eşliğinde gençlik günlerini yâd eder:

“Bir gün melâl-i hecr ile pek bî-karâr idim;
Yâdın zalâm-ı ye's ile çökmüştü gönlüme.
Bir kimsesiz çocuk gibi uzlet-güzâr idim,
Hasret o zehrini dökmüştü gönlüme.

Andım şebâb-ı ömrümü... Coşkun hayâtımı...
Andım sabâh-ı şevkini geçmiş zamânımın
Bidâr edip o yâd ile hep hâtırâtımı,
Gördüm serîr-i aşkı ilk âşiyânımın.

Bir ân içinde oldu hayâtımla âşinâ
Bin çehre-nazra-gâh-ı hayâlimde rûşenâ,

Sendin fakat o çehrelerin en zarîfi sen!
Sendin düşündüren beni! Sendin düşündüren!
Yâd eyledim o günleri... Yâd eyledim seni!”(Rıza Tevfik, 202.s.).

Abdullah Uçman'ın da belirttiği üzere şiirde şairin, annesine mi yoksa hayalindeki kadına mı seslendiği tam olarak belli değildir:

“Kendi benini ve o dönemde hayata bakış tarzını çok güzel ifade eden ‘Selânîk'te’ şiirinde de, bu evliliğin kendisini mutlu edemediği ihtimali bir yana, ‘kimsesiz bir çocuk’a benzettiği ‘ben’inin, hayalinde yaşattığı kadını mı, yoksa anneyi mi özlediği pek açık değildir. Anne ile sevgili motifi bu şiirde iç içe girmiş durumdadır” (UÇMAN, 252.s.)

1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'na görevli olarak katılan şairin de belirttiği üzere“Okçular'da” şiiri Selanik'ten İstanbul'a gelirken Selanik yönünden Batı Trakya'ya girişte yer alan Okçular mevkiinde yazılmıştır ve bu sebeple şiirde Balkan tabiatı geniş yer tutmaktadır:

“Dağlarda misâfir olarak bir gece kaldım,
Şâir gibi baktım eser-i hilkate karşı;” (Rıza Tevfik, 148.s.)

diyen şair, gördüğü manzaraların güzelliğini uzun uzun tasvir eder. Bu güzellik karşısında rüyalara dalan şair, ruh hâlini tabiatın diliyle anlatır. Ruhundaki hezeyanlar karşısında dağ, taş şaşkın, güzel ormanlar suskun, durgun derenin güzel kokusu serindir.

“Pür-samt idi ulviyeti âsûde cibâlin;
Endişeye dalmıştı söğütler derelerde.
Hâbîde idi sünbüleler meşcerelerde
Târki-i pür-şebnemi altında leyâlin” (Rıza Tevfik, 149.s.)

Tabiatın güzelliklerini şahsi duygularıyla tasvir eden şair bütün şiir boyunca bu güzellikleri bize de hissettirir. (UÇMAN, 240.s.) Bu şiirden de görüleceği üzere Balkan tabiatı şairin şiir dünyasında önemli bir yer taşır.

Türk şiirinde Selanik, en çok Balkan savaşları dolayısıyla yer edinir, şairlerimiz bu güzel şehrin kaybedilişini hüznle anlatır. Bununla birlikte Selanik'in güzelliklerini anlatan pastoral tarzda şiirlerle de karşılaşılır. Pek çok şiirde bu mekânın eşsiz tabiat manzaraları şairlerin mısralarına aks etmiştir.

III. Romanlarda Selanik

Türk romanında Selanik, Yılmaz Gürbüz'ün *Balkan Acısı* ve *Selanik'ten İzmir'e*, Sergun Açar'ın *Aşkın Samatyası Selanik'te Kaldı*, Tuna Kiremitçi'nin *Selanik'te Sonbahar* ve Güngör Mazlum'un *Suskun Güvercin* romanlarında ana mekân olarak yer alır.

Yılmaz Gürbüz, *Balkan Acısı* adlı romanında Selanik ve çevresindeki Türklerin yaşadığı zulmü ve buna bağlı olarak Balkanların elden çıkışının hikâyesini anlatır. Roman Türk, Rum, Bulgar ve Yahudi vatandaşların, bu topraklarda dostane ilişkiler içinde, kardeşçe yaşadığı günlerden başlar, Türklerin mübadeleyle Balkanlar'dan göçe zorlanarak Anadolu'ya gelişinin anlatılmasıyla son bulur.

Romanda Selanik'in siyasi, sosyal ve ticari durumu ön plana çıkarılmıştır. Bu şehir Türk, Rum, Bulgar, Yahudi ve Dönme nüfusuyla mozaik bir görünüm sergiler. Osmanlı hâkimiyeti altında yüzyıllarca kardeşçe yaşayan bu insanlar imparatorluğun güçsüz duruma düşmesinden yararlanarak -İngiltere ve Fransa'nın da desteğiyle- Sultan'a baş kaldırmıştır. Gazeteci ve arkeolog gibi kimliklerle Rumlara silah ve para getiren yabancı ajanlar Selanik'te kol gezmektedir.

Roman kahramanı Doğan Bey Londra'dan dönerken Belgrat treninde Rumlara silah ve para getiren İngiliz ve Fransız ajanlarla karşılaşır. İçlerinde bir de Alman vardır. Onun Fransız yanlısı konuşmaları, Selanik'teki otel odasında ölü bulunmasının nedeni olacaktır. İki İngiliz, Abdülhamit ajanı olarak düşündükleri bu adamın elindeki mektuba ulaşmak için onu öldürmüştür. Bunun sebebi de mektupta Avrupalıların Rumlara yaptıkları yardımlarla ilgili bilgilerin olmasıdır. Alman (asıl adı Rüknettin) gibi görünen bu ajan başına bir iş geleceğini düşünerek mektubu Doğan Bey'e verir. O da kız arkadaşı Miss Field'in sözüyle mektubu yakar. Doğan Bey'in siyasi entrikalarla ilgisi yoktur. Onun maksadı Selanik'teki Avrupalılara Küçükbalkan'daki Türk ve

Hristiyanların sulh ve sükûn içinde kardeşçe yaşadıklarını göstermektedir. Yabancılar ise Rumların yaygaralarına inanmak, olayları yerinde görmek ve onlara yardım etmek için Selanik'e gelmiştir. Doğan Bey onlarla köyleri gezerken, tam tersine Rumların Türk köylerini yakıp yıktıklarını, insanları vahşice öldürdüklerini görür ve onlara da gösterir. Muratlı köyünü yakan Rumlar, Franga Deresi'nde Türkleri işkenceyle vahşice katletmiştir. Selanik'in kozmopolit durumu Beşir Ağa'nın ağzından şöyle verilir: "Selanik daha kötü, dedi; Selanik daha kötü. Caddelerde Türk göremez olduk. Görünenler de Dönmeler, JönTürkler, yanlarında ya bir İngiliz, ya bir Yahudi, ya bir Rum kızı..."(GÜRBÜZ a, 167.s.). Devlet-i Aliyye güçsüz, koca Sultan yalnızdır. Selanik'tekilerden de Manastır'dakilerden de ümit yoktur, köyler tehlikededir. Rumların Türk köylerinde yaptığı katliamları da Avrupalı ajanlar görmezden gelir.

Selanik, Sultan II. Bayezid zamanında İspanya'dan gelen Yahudilerin iskân edildiği şehirdir. Yahudilerin bir kısmı Dönmedir. Bunlar Selanik'te rahat bir yaşam sürdürür. Çoğu tüccardır. Dönmelerin evlerinin altında gizli dehlizleri vardır. Naum, babasından duyduğu şu bilgiyi karısı Rebeka'ya aktarır: "Dönme evleri arasındaki bu gizli geçitlerde yüzlerce Türk çalıştırılmış. Dehlizin bittiği delikte dedelerimiz onları öldürmüşler. Bu gizli yolları kimseye söylemesinler diye." (GÜRBÜZ a, 187.s.). Dönmeler Selanik'teki yaşantısından memnundur. Dehlizden çıkan Naum:

"... gene bize yılanlar gibi yer altında yaşamak mı başlayacak? En güzel günlerini bu Osmanlı Devleti'nde gördükten sonra gene İspanya'daki gibi korkulu günlerde mi ırkımız?"(GÜRBÜZ a, 189.s.) diyerek endişelenir.

"On bin Yahudi dönmesinin yaşadığı Selanik'teki en güzel evler de, en gizli ve sağlam dehlizler de bu mahallenin altında yapılmıştı. Yirmi iki mart'a raslıyan 22 Adar günü dönmeler 'Herdosta gönül bayramı' yaparlardı. Bu dehlizlerin kemerli ve yüksek olan yerlerinde dönmeler eğlenirdi" (GÜRBÜZ a, 188.s.).

Bazı Dönmelerin Türklere karşı olumsuz tavırları toplantılardaki konuşmalardan anlaşılır. Selanik karışırsa nereye gideceklerini düşünen (İstanbul, İzmir) Dönmeler, zenginliklerine güvenirlere: "... gene kendimizi kurtaracağız. Sultan ne yaparsa yapsın Yahudi'ye de bize de bir şey yapamaz. Artık Kapaniler de, Karakaşiler de, Yakubiler de zengin!" (GÜRBÜZ a, 189.s.).

İttihatçı Cavit Bey de olmasına rağmen toplantıda konuşulandan rahatsız olur. Çünkü o, Türklere ihanet etmek istemez. Talat ve Enver (Paşa) ile iyi dosttur. Abdias'ın dediği gibi "Şimdi ihanet mi edecektir?" Kafası karışıktır. Gerçeği babasından ve amcasından öğrenir. Onlar sapık Kabalacı hurafelere inanmazlar. Necib kavme nankörlük ederek ihanete düşmesi için Cavit'i uyarırlar.

Romanda Doğan karakteri vasıtasıyla Selanik'in yapısı hakkında şu bilgiler verilir:

"Selanik'teki mahallerin çoğu Yahudi, birazı da Rum, dedi; bak sağ tarafta tepeye doğru uzanan mahalle Türklerin. Taa kaleye Kelemerye kapısına kadar. 93 yenilgisinden sonra Tuna'dan göçüp gelen Türklerle nüfusumuz arttı. Ama muhacirlerin çoğu hâlâ han ü hamam ve medrese köşelerinde sersefil. Sahildeki evlerin hepsi Yahudi ve dönmelerin. Saray gibi köşkler, konaklar, villalar. Kordonda birkaç Rum evi var, yok.

_Desene Selanik Türk değil.

_Yok, öyle bir şey demedim. Selanik Türk. Hem de beş yüz yıldır. Fakat Selanik'in köylerinde biz çoğunlukta, içinde Yahudiler; 1293'ten sonra durum değişti. Rumlar pek az. (...) Selanik öz be öz Türk şehridir. Avrupalılar böyle uyduruk istatistiklerle bu Türk şehirlerini bizden koparmağa çalışıyor." (GÜRBÜZ a, 207-208.s.).

Selanik, doğuyla batının karıştığı, her milletten insanın Kordon'da dolaştığı bir şehirdir. Havası ve cemiyeti egzotiktir, karmaşık gönül ilişkilerinin yaşandığı bir mekândır. Selanik ticarî yönden de canlı bir şehirdir. Ticareti Yahudi Dönmeler elinde tutar ve

Türklerin ticaret yapmasına mani olurlar. Roman kahramanı Doğan Bey, ticarete atıldığına pişman olur: “Ah şu Selanik gâvurları ah, dedi; Goralzade onlarla baş ederdi. Yahudi Dönme oyununa yeğeni çok dayanamadı” Selanik bu yönüyle “Balkan Türklüğünün de, İstanbul’un da başına bela”dır (GÜRBÜZ a, 268.s.). Doğan’ın dayısı Abdurrahman Ağa, Selanik’te büyük bir mağaza ve depo sahibidir. Hububat, un ve mercimek satar. Kardeşleri köyde yaşarken, onu Selanik’e mahsullerinin Rum tüccarlar yoluyla ucuza satılmasını önlemek amacıyla yollamışlardır. Ama Selanik şehri, ticaret hayatı onu yiyip bitirir. Dönme ve Yahudiler onu zora sokar. Küçükbalcan’daki köylüleri ve akrabaları olmasa onu bir kaşık suda boğacaklar, iflas ettireceklerdir: “Selanik’te Yahudilerin, dönmelerin istediği gibi hareket etmeyen, ticari faaliyetlerini onların emrine göre düzenlemeyen Türk tüccarı tutunamazdı”(GÜRBÜZ a, 259.s.).

Selanik sosyal yaşamı ile de romanda yer alır. Türk, Rum, Bulgar ve Yahudiler bu şehirde uyum içinde yaşar. Köyün ebesi Ziba Nine Rum köylerine de doğuma yardıma gider. Bir Çingene kadınla oğlu, Vecdi Bey’in çiftliğinde çalışmaya başlar. Âlim Bey’in oğlu Müslim, Rum kızı Meryem’i sever. Konağın bahçesinde verilen ziyafete Rum, Bulgar ve Makedon kadınları gelerek evin hanımına yardım eder ve hep beraber yemek yerler. Bölge halkının kozmopolit yapısına rağmen barış ve kardeşlikle bir arada yaşayabildiği bu cümlelerle anlatılır.

Selanik ve Kosova’daki tavernalar çok canlı eğlence mekânlarıdır. Doğan Bey değişik vesilelerle bu tavernaları dolaşır. Birinde Alman’ın katilini ararken, öbüründe bir şarkıcının tuzağına düşerek kaçırılıp işkence görür. Doğan, Osman’ı da tavernaya götürür. Eğlenmeyi çok sever. Bu defa taverna Osman’ın gözünden anlatılır:

“Kapisının üstünde ‘Restaurant Tetis’ yazan tavernaya girdiler. Bu kadar muntazam sıralanmış masalar ve sandalyeleri Osman hiç görmemişti. İnsanlar bile bu sıraya göre dizilmişti. Salonun ortası boştu. Sahile bakan renkli cam pencerelerine tül perdeler gerilmişti. Dışarda, denizin karanlığına rağmen lacivert ışıklarla oynadığı görünüyordu. Seki gibi yüksek duvarın dip tarafındaki sahnede bir küçük zilli davul ve yanında kapağı açık bir piyano duruyordu”(GÜRBÜZ a, 213.s.).

Eğlence hayatını anlatan bu cümleler de iç mekân tasvirleri ile doludur. Yılmaz Gürbüz, *Balkan Acısı*’nda Selanik’i farklı cepheleriyle değerlendirirken, dış mekân tasvirlerine yok denecek kadar az yer vermiştir.

Yılmaz Gürbüz’ün diğer bir romanı olan *Selanik’ten İzmir’e* ise Mustafa Kemal Atatürk’ün çocukluk yıllarından başlayarak 40’lı yaşlarına kadar anılarına ve özellikle annesi ile olan ilişkisine yer veren biyografik bir romandır. Kronolojik bir akışla şekillendirilen roman, tarihi gerçeklere dayanarak Atatürk’ün hayatının panoramasını çizer. Selanik’te başlayan roman, Atatürk’ün gençlik yıllarına odaklanır. Bu bölümlerde Mustafa Kemal’in Manastır Askerî İdadisi’ndeki yıllarında Zübeyde Hanım’ın oğluna duyduğu hasret anlatılır. Ardından Mustafa Kemal’in İstanbul Harp Okulu’nda geçirdiği günler gerek tarihsel bir gerçeklik içerisinde gerek kurgusal olarak yazarın perspektifinden esere yansır. Mustafa Kemal’in eğitiminin ardından askerlik mesleğine başlaması, kazandığı savaşlar, mesleki yükselişi Osmanlı’nın son dönemlerinin buhranlı havası altında dile getirilir. Kurtuluş Savaşı adım adım aktarılarak Mustafa Kemal’in başarıları vurgulanır. Aynı zamanda Mustafa Kemal’in ailesi ve yakın arkadaşları ile olan ilişkilerinin anlatılması esere biyografik bir açılım kazandırması bakımından da önemlidir:

“Vardar Ovası’nda ekinler yeni sararmaya başlamış, yer yer harmanlıklar hazırlanmıştı. Kayalık boğazları geçip tren yavaşlayınca Kemal, Selanik’e yaklaştığını anladı. Bu tepeden deniz, Adalar Denizi görünürdü. Kalktı pencereden baktı. Pembe zakkumların öbek öbek yayıldığı yarlar boyunca çamlar tığ gibi göğe yükseliyordu. Nihayet mavi denizin

çevrelediği şehir göründü. Kemal, derin derin nefes aldı. Sanki Selanik ona annesinin kokusunu getirmişti. Bu denizin oksijeni bol, iyot kokusu ile hasreti debreşti” (GÜRBÜZ b, 75.s.).

Mustafa Kemal’in Selanik sevgisi bir vatan toprağı olmasının yanı sıra babasının mezarının orada bulunması ve çocukluk anılarına da ev sahipliğı yapması açısından da önemlidir (GÜRBÜZ b, 141.s.). Roman da Selanik’in sadece Mustafa Kemal için değil; Türk milleti için değeri de vurgulanır. Aynı zamanda yazarın cümlelerinden anlaşılabilceğı gibi “Selanik’ten İzmire” başlığı ile kast edilen Mustafa Kemal’in annesinin hayatıdır: “Bir asra yakın çektiğı acı ve ızdırapları, Selanik’ten İzmir’e taşımış olan kutlu ana ölmüştü” (GÜRBÜZ b, 612.s.).

Osmanlı’nın İstanbul ve İzmir ile beraber üç büyük şehri arasında gösterilen Selanik, Atatürk’ün annesi ile olan ilişkilerinin ve çocukluk anılarının anlatıldığı satırlarda geniş yer kaplar. Selanik’in sosyal ve kültürel yapısı, şehirleşme anlayışı ve mimari bütünlüğü eserde incelikle yansıtılır. Selanik evlerinin ve mahallelerinin anlatıldığı satırlarda Selanik’in şehirleşme anlayışı göze çarpar:

“Selanik’teki Müslüman mahalleri birbirine çok benzerdi. Birkaç Arnavut kaldırım sokak ve yanı başındaki cami, türbe, çeşme ve caddelere yakın çarşılar... Daha ilerisinde küçük kahveler ve kaldırımlardan sokağı taşımış peykeler...

Ahmet Subaşı Mahallesi’ndeki sokağı da çarşıdan kestirme eski kapalı çarşı yoluyla geçilirdi. Oradan Mithat Paşa Caddesi’ne, önünden de sağ büküşle İslahane Mahallesi’ne girilirdi. İslahane Sanat Okulu’nun karşısı Subaşı Mahallesi idi. Zübeyde Hanım’ın buradaki üç katlı evi iki daireli, selamlığı ve haremi olan pembe güzel görünümlü iki cumbalı bir yapıydı. Bostanlı ortasında bulunuyordu. Şimdi kirada olan haremlik daha büyüktü ve ikinci kattaki solda bulunan odada taşla örülmüş bir ocak vardı” (GÜRBÜZ b, 13-14.s.).

Ayrıca Selanik’te yer alan tarihi ve kültürel mekânlara yer verilmesi şehrin kültürel değerlerinin tespiti açısından da önem arz eder: “_Şimdi Meşrutiyet Caddesi’nden geçiyoruz. Eski Hamidiye Bulvarı!... Sağda Saat Kulesi ilerisinde Cezeri Kasım Paşa Camii. Sizin İstanbul kadar güzel değil ama. Benim için Selanik her şey Ali!”(GÜRBÜZ b, 23.s.). İslahane, Numan Paşa, Kasimiye ve Alaca İmaret camileri eserde adı geçen diğer camilerdir. Romanda Selanik kozmopolit yapısına rağmen “camiler, minareler şehri” olarak nitelendirilerek bölgedeki Müslümanların çoğunluğuna işaret edilir:

“Ama şimdi ilk defa gördüğü Türk Selanik’teki yüzlerce güneş ışığı ve minare altında parlayan cami ve türbe kubbeleri onu hayran bırakmıştı.

(...) Konuyu değiştirip parmakları ile uzaklardaki bazı minareleri, tarihî eserleri işaret edip soruyordu:

_Şu Zincirli Kule’nin önündeki beyaz badanalı bina ne? İki şerefeli caminin arkasında görünüyor.

Ömer Naci’ye eliyle gösterdiği Vardar Köprüsü yanındaki Muradiye Camii’nin çinilerini övüyordu. Bu defa Recep’e döndü:

_İki şerefeli caminin arkasındaki ağaçlığın arasında gördüğün beyaz kubbeli yer Kadiri Tekkesi. Onun solunda Musa Baba Türbesi var.

Ömer Naci oturduğu burç kenarındaki taştan daracık yola atladı:

_Hani yahu!... Selanik’e Yahudi Selanik derlerdi. Nerede sinagoglar, kiliseler? ” Hepsi de kuş bakışı bütün şehri kıyıdan dağlara kadar taradılar. Gerçekten kilise ve sinagog pek az görünüyordu. Mustafa Kemal, Nakiyyeddin Hoca’dan dinlediğini tekrar etti:

_Bakmayın Frenklerin Selanik’e Yahudi Selanik dediğine. Burası Türk İslam şehri. Bilhassa 93 Harbi’nden sonra, göçlerle nüfusunun yüzde altmışı Türk oldu. Yahudiler yüzde otuz, Rumlar da ancak yüzde on...”(GÜRBÜZ b, 89.s.)

Hortacı Sultan Camii de eserde adı geçen tarihi mekânlardandır:

“Hortacı Sultan Camii Selanik’in eski camilerinden biriydi. Küçük bir kubbesi, iki kemerli revakı vardı. Bahçesi yüksek servi ağaçları ile çevriliydi. Haziresinde yirmi kadar mezar vardı.

Bunlardan ikisi Kırmızı Hafız Ahmet Efendi ile eşi Ayşe Hanım’a aitti. Onların hece taşları yosun bağlamıştı. Daha yeni olan Ali Rıza Efendi’nindi” (GÜRBÜZ b, 145.s.).

İki Lüle Tekkesi, Hızır Tepe, Karatepe, Davut Baba Tepesi, Islahane Caddesi, Hamidiye Meydanı, Mevlevi Tekkesi, Dış Kapı, Subaşı Mahallesi, Beyaz Kule, Rotonda (Boyacı Sokağı), Islahiye, Surdibi, İshakiye Caddesi, Yonya Gazinosu, Olimpos Lokantası, Orta Mescit Mahallesi, Eski Cuma ve Ayasofya Camiileri eserde adı geçen diğer mekânlardandır. Selanik ve çevresi romanda “Küçükbalkan” olarak adlandırılır ve etnik yapının üzerinde umumiyetle durularak bölgedeki Türk nüfusa dikkat çekilir:

“-Arkadaşlar, artık Selanik’te nüfusun yarısından çoğu Türk!.. Tuna’dan gelen muhacirlerin sorunları ile ilgilenmek zorundayız. Birçoğu işsiz, aç... Onları Küçükbalkan’a, Vardar ve Karasu Ovalarına yerleştirmesi için hükümeti, valiyi uyarmalıyız. Rumlar Selanik’te azınlık, ama patrikhanenin direktifi ile gizli bir yayılma siyaseti güdüyorlar, Amerika’ya göç eden Yahudilerden mal mülk alıyorlar!...” (GÜRBÜZ b, 190-191.s.).

Şehir halkının giyim kuşamı ve eğlence anlayışı da eserde göze çarpar. Şehrin yemek kültürüne yer verilen satırlar da incelememiz adına önemlidir. Eserde Mevlevi Tekkesi’nde bulunan şifalı Hamidiye suyu ve yöreye has lezzetlerden olan Selanik pidesi üzerinde durulur. Aynı zamanda şehirde balıklardan özellikle lüfer ve kefalın ünlü olduğu yine eserden öğrenilmektedir.

Balkan Savaşları’nda Rum ve Bulgar komitacıların yarattığı kargaşa ortamı, Balkanlarda çıkan isyanlar, Selanik’in kaybı ve şehirden Anadolu’ya olan göçler eserde geniş yer kaplar:

“Çocuklar geceleri korkuyor. Evimiz Selanik’in içinde. Hamidiye Meydanı’nda, hükümete yakın ama... Silah sesleri gece çocuklarımızı uyutmuyor. Dün Makedonlar bir Yunanlı’yı öldürmüş. Bu günde bir Rum eşkıyası Türk’ü. Can emniyeti kalmadı Selanik’te. Yahudiler, Dönmeler kaçar”(GÜRBÜZ b, 59-60.s.).

Yazarın da belirttiği üzere Selanik’ten kaçabilenler gemilerle İzmir’e, arabalarla Serez ve Batı Trakya’ya göçer. Birçoğu da Yunan ordusunun şehre girişinden sonra yıllarca kalıp kurtuluşu beklemiştir. (GÜRBÜZ b, 250.s.) Eserde Selanik’in nasıl kaybedildiği de pek çok bölümde anlatılır. Selanik, savaşmadan Kolordu Komutanı Hasan Tahsin’e Yunanlıların 400.000 altın vermesi karşılığında kaybedilmiştir. Bulgarlar Selanik’i almadan Yunanlılara bir nevi satılmıştır. Vali Mehmet Nazım ve Belediye Başkanı Sait Sabit de bu pazarlıkta Hasan Tahsin’in yanında yer almıştır ve şehir acı bir şekilde elden çıkarılmıştır (GÜRBÜZ b, 240.s.). Bütün bunların yanında Selanik; Hareket Ordusu’nun düzenlenmesinden İttihat ve Terakki’nin önemli üslerinden olarak faaliyetlerde bulunmasına kadar pek çok tarihi olaya ev sahipliği yapması bakımından da dikkati çekmektedir. Selanik’in siyasi tarihimiz açısından bir diğer önemi de şu cümlelerle dile getirilir:

“Meşrutiyetin ilanından kısa bir süre sonra Sultan Abdülhamid tahttan indirilmiş; ailesi ile birlikte Selanik’e sürgün edilmişti. Koruma subayı Ali Fethi, Mustafa Kemal’in eski arkadaşı idi. Onunla Alatini Köşkü’nün muhafız dairesinde ve Beyaz Kule bahçesinde buluşuyorlar, memleket meselelerini konuşuyorlardı. O sırada daha önce babası Selanik’e sürgün edilmiş olan Ali Canip de bu toplantılara katılmaya başladı. Bir kadın dergisi çıkaran Enis Avni’yi de, askerlerle o tanıştırdı. Türkçeci ve Türkçü olan bu yazarın, ismini ‘Aka Gündüz’ e çevirmesi, genç kurmayların da hoşuna gitmişti. Yazı ve şiirlerini merakla okuyorlardı”(GÜRBÜZ b, 213.s.).

Mustafa Kemal'in Şam'da kurduğu Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'nin önce Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile ve ardından İttihat ve Terakki ile birleşmesi, cemiyetin parti olduktan sonraki faaliyetleri ile mecliste Selanik'in temsil edilmesine de romanda şu cümlelerle yer verilmektedir:

"Mustafa Kemal, Selanik'te mütevazı bir kurmay subay olarak kışlalarda, sınır boylarında, komitacı takiplerinde askerlik görevini sürdürürken İstanbul'da meşrutiyet çılgınlığı içindeki İttihatçılar, seçimlere gitmiş ve kendilerine yakın gördüklerine mebusluklar vermişlerdi. İttihatçıların çoğunluğu sağladığı Meclis-i Mebusan'a Dr. Nazım da Selanik mebusu olarak seçilmişti. Onunla birlikte İttihatçı olan birçok paşa ve subay da makam mevki kapmıştı. O ise, bu cemiyetin partilileşmeden önceki 1909 kongresine Trablus delegesi olarak katılmış ve ordunun muhakkak siyasetten uzak tutulmasını, İttihat ve Terakki'nin de çoğunlukta olan Rumeli Türklerinin temsilcisi olması gerektiğini söylemişti. Oysa nüfusunun yüzde 80'i Müslüman ve Türk olan Selanik, Kayalar, Manastır, Serez, Kavala, Üsküp gibi şehirlerden temsilci olarak Türk'ten çok Rum, Yahudi, Bulgar mebuslar meclise girmişti. Subay ve azınlık ağırlıklı meclis Mustafa Kemal'i düşündürmeye başlamıştı. Endişelerini anlatmak için İttihat ve Terakki'nin Selanik'teki merkezine gitti. Daha önce tanışıp bilgisine hayran kaldığı Ziya Bey'in yönetime seçilmesine sevinmişti. Ama hep sosyoloji ilminden bahseden bu Diyarbakırlı şairin, ihtiraslı İttihatçıları frenlemesi zor olacaktı. Cemiyette endişelerini anlatacak, onunla görüşecekti" (GÜRBÜZ b, 214-215.s.).

Mustafa Kemal için ise Selanik'in ne kadar önemli bir yer olduğu eserde pek çok yerde tekrarlanır: "Bu yüce dağa bakarken Balkan dağlarına daldı. Karlı Dağ'ı, Maya Dağ'ını hatırladı. Rumeli onun aşkıydı. Bu aşkına vefakâr Anadolu insanı ile ulaşacaktı" (GÜRBÜZ b, 443.s.). Selanik'in kaybının derin üzüntüsü ve geri alınma arzusu kitabın bütünlüğüne tesir eden temel konulardandır. Zübeyde Hanım ile Mustafa Kemal'in diyaloglarının çoğunda Selanik özlemi ve geri alınacağına duyulan inanç göze çarpar (GÜRBÜZ b, 313.s.).

Eserde Selanik tabii güzelliklerinden kültürel değerlerine kadar pek çok alanda Manastır ve İzmir ile karşılaştırılır. Manastır camilerinin bolluğu bakımından Selanik ile kıyaslanırken şehrin İzmir ile olan benzerliğine de değinilir: "Mustafa Kemal, derin bir nefes alıp verdikten sonra, keskin bakışları ile onu okşayarak: _Latife Hanım, ben bu şehri niçin seviyorum biliyor musun? Geldim geleli denizine, dağlarına bakıp Selanik'i hatırlattığı için. Bu dalgalar, bu ışıklar beni çocukluğuma götürüyor" (GÜRBÜZ b, 559.s.) Ayrıca İzmir'in kozmopolit yapısı ile Selanik karşılaştırılır: "Mustafa Kemal, 23 Temmuz 1908'e kadar Selanik-Üsküp demir yolu müfettişliği esnasında, Suriye'deyken çok özlediği Selanik'i İzmir gibi kozmopolitleşmiş görünce üzüldü. Hatta kendi eliyle kurup İttihat ve Terakki ile birleşen Cemiyet'te bile hoşlanmadığı tip ve konuşmada insanlara rastladı" (GÜRBÜZ b, 198.s.). Bu eserde Selanik'in Atatürk için önemi ve tarihimizdeki yeri tüm yönleriyle anlatılmıştır. Tarihsel roman niteliği gösteren eserin Selanik'in geçmişini belgelere dayanarak ele alması tarihsel ve kültürel incelemeler açısından da önem arz etmektedir.

Selanik; **Sergun Açar**'ın *Aşkın Samatyası Selanik'te Kaldı* romanında da yer alır. Roman, anlatıcının hem kendisi hem de dedesi ile bir Rum kadının ilişkisini anlatır. Dün ile bugün arasında gidip gelen roman, anlatıcının annesinin anlattıkları/yaşattıkları ve hayal gücü ile beslenir. Annesi Selma, Hasan'ın tek çocuğudur. Balkan Savaşı yüzünden Selanik'ten İstanbul'a göç eden Hasan, Samatya'da asker iken karısını ve kızını terk ederek Efrosini ile yaşamaya başlayınca hem çevre baskısıyla karşılaşır hem de işinden atılır. Bir gazino işletmeye başlar. Her şey yolunda giderken kızı Selma hastalanır ve tedavisi için iki çocuğuyla Ankara'dan Samatya'ya gelir. Samatya'da Efrosini ve dedesiyle geçen iki yaz (yüz gün), annesinin hastalığına rağmen anlatıcı için

masal tadında güzellikler içerir. Sonunda dedesini ve annesini kaybeden anlatıcı, Efrosini Selanik'te öldüğünü uzun süren araştırmaları sonucunda öğrenir.

Romanın başlığında yer alan Selanik, vaka boyunca merak konusu olmaya devam eder. Yazar okuyucunun merakını, bu masal gibi sıra dışı olan aşkın kahramanlarından birini Selanik'e yollayarak sanki okuyucunun sabrını ölçüncesine romanın sonunda giderir. Bu, oldukça ilgi çekici bir sondur. Ondan önce romanda Selanik'in adından çeşitli vesilelerle bahsedilmiştir: Hasan Selanik doğumludur. Selma'nın babaannesi Gazi ile hemşeridir. Anlatıcı sevgilisi Ayşegül'e bir sürpriz yapmak için bir İtalya seyahati planlar. Bu seyahatin en güzel tarafı, yolun Selanik'ten geçecek olmasıdır. Otoyolda Selanik girişini kaybedince Selanik'te bir gece bile kalmaz.

Selanik'e odaklanan asıl hikâye Efrosini'ninkidir. Hasan'ın ölümünden sonra tüm mallarını satan Efrosini cenaze töreninin ardından, adeta kaçarcasına Yunanistan'a gider. Anlatıcı Samatya'da uzun süren araştırmalarından sonra tanıştığı Niobi'den onun Yunanistan macerasını öğrenir. Niobi, onu Atina'da ararken Selanik'te bulur. Neden Selanik sorusuna romanda şu şekilde cevap buluruz:

"Madam hem Atina'nın sıcağına dayanamamış, hem de 'Hele şu Selanik'e gideyim, Hasan'ın doğduğu yerdir, bir göreyim,' demiş. Gidince de kalmış orada. Duymuş musunuz bilmem, Selanik sizin İzmir'e çok benzer. Bak şimdi şu kadere! İnsana garip geliyor, ama Madam ne derdi bilir misiniz? (...)

Derdi ki: "Benim Hasan Selanik'te doğmuş, onun mezarı İstanbul'da. Ben İstanbul'da doğdum. O zaman benim de mezarım Selanik'te olsun bari." Dediği gibi de oldu. Mezarı Selanik'te, gelirsen gideriz"(AĞAR, 212.s.).

Bir başka sebep de Selanik'teki evinin Samatya'dakine benziyor olmasıdır:

"Evin yeri Samatya'ya çok benziyor. Tam karşı deniz. Sanki Marmara, aynı. Denizle evin arasında tren yolu geçiyor. Tayyare meydanı da yakınımızda olduğundan, tıpkı Samatya'daki gibi tayyareler tepemizden uçuyor. Velhasıl benzerlik çok. Oturanların çoğu Türkiye'den gelme, ama Samatya'daki komşuluklar olmuyor. Zaten benim de gönlüm yok"(AĞAR, 203.s.).

Efrosini Selanik'te yanına Türkiye'den gitmek için kendi yaşlarında birini bulmuştur. Belli ki İstanbul'u çok özlemektedir. Evi de Samatya'daki evin aynısıdır. Aynı eşyalar, aynı örtüler; neredeyse yerleri, duruşları bile aynıdır. İki duvar İstanbul fotoğrafları ile doludur. Sehpanın üzerinde gümüş çerçeveli Hasan'ın fotoğrafı durur. Fotoğrafın bir yanında Kur'an, diğer yanında da bir Ortodoks haçı vardır. Bir elinde kehribar bir tesbih, öbür elinde Trabzon işi, işlemeli kararmış bir gümüş kupa, içinde Tekel İdaresi'nin kulüp rakısı, pencerelerde Hasan'ın en sevdiği çiçek olan sardunya saksıları yer alır. "Bunları hiç soldurmadım. Hasan'ımın mezarının üstünde açarlarmış gibi gelir bana" (AĞAR, 208.s.) der. Madam Selanik'te başlayan aşkını Samatya'da ömrünün sonuna kadar sürdürür. Selanik; büyük aşkın noktalandığı yerdir.

Tuna Kiremitçi'nin *Selanik'te Sonbahar* isimli eserinde sonu ölümle biten bir aşk macerasının ardında bir başka hikâye penceresi daha açılarak Mustafa Kemal anlatılır. Buna göre; Mustafa Kemal Kurtuluş Savaşı'nı başlatacakken bir suikasta uğraması sonucu bu günün Türkiye'sini kuramaz ve Osmanlı, Amerikan mandasına girerek siyasi ve sosyal kargaşa içerisinde zor günler geçirir. Paşa da yaşadığı hayal kırıklıklarını mektuplara döker ve tanımadığı okuyucusuna gerçekleştirmediği hayallerini anlatır. Bu mektuplar romanın başkahramanı Atilla'nın eline geçer. Eserde Atilla; Osmanlı'nın dünyaca tanınmış, uçarı bir hayat yaşayan, genç ve yakışıklı pop starı olarak tanıtılır. Atilla, Fikriye ile tanıştıktan sonra aşkı bulur, hareketli hayatını dizginler fakat uyuşturucu bağımlısı olduğu için bu alışkanlığını bırakamaz ve Fikriye'nin de uyuşturucuya başlamasına sebep olur. Fikriye'nin uyuşturucu komasına girmesi sonucu

hayata küstüğü bir anda Paşa'nın mektuplarını bulur ve yaşamak için kendisine yeni bir hedef koyar. Tam Bağımsızlık Örgütü ile girdiği İttifak sonucu başı yönetimle derde girer, hapse düşer, hatta ölümden döner. Herkesten kaçır, kendisini unutturur ve Büyükada'da inzivaya çekilir. Latife ile tanışması da bu süreçten sonra gerçekleşir. Çocuğu ve kocasını uçak kazasında kaybeden Latife de onun gibi hayat karşısında mağlubiyetler yaşamış, bütün umutlarını tüketmiş bir insandır. Latife ile Atilla'nın yakınlaşması uzun süredir Atilla'nın canını almak için yanında bekleyen ölüm için de romantik bir son olacaktır.

Paşa'nın mektuplarının aktarıldığı kısımlarda Selanik manzaralarından kısmen söz edilir. Güya Selanik; Osmanlı'dan sonra Hitler'in işgaline uğramıştır: "Öbür yandan, Selanik güzel bir şehirdir. Hatta ne yalan söyleyeyim, bazen Hitler'in işgalindeki şu hali bile çocukluğumun Selanik'i kadar güzel geliyor bana" (KİREMİTÇİ, 128.s.). Bu güzel şehir Mustafa Kemal'in hayal kırıklığının sembolüne dönüşmesi sebebiyle de sonbahar manzaralarıyla özdeşleştirilir ve esere de bu sebeple "Selanik'te Sonbahar" adı verilir. İhlamur kokularıyla bütünleşen bu güzel şehir, Paşa'ya geçmiş güzel günlerinin de anılarını da çağırıştır. Atatürk'ün komşularının yaşadığı mahalle olan Numan Paşa Caddesi "Apostov Pavlou" ismini almıştır. Buradaki Museviler korkuyla Hitler'in zulmünü beklemektedir. Paşa'nın mektuplarından etkilenerek şarkı besteleyen Atilla, romanın sonunda Fikriye ile "devrimler ve hayaletler şehri" diye adlandırdığı kırmızı gelinciklerle süslü bu güzel şehre gider ve Paşa'nın evini bularak mektuplarını ait olduğu yere bırakır. Yazar romanı, Selanik'e sonbahar ve uzun bir kışın ardından baharın geldiğini müjdeleyerek ümit dolu bir sonla noktalandırılır.

Güngör Mazlum *Suskun Güvercin* adlı romanında Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş sürecinde savaşların, göçlerin, yangınların, çete baskınlarının yaşandığı acı dolu günlerde, Edirne, İstanbul ve Selanik ekseninde yaşanan olayları belgelere dayandırarak anlatmıştır.

Olayların önemli bir bölümünün geçtiği Selanik, siyasi ve sosyal yönüyle romanda yerini alır. Yahudi, Hristiyan ve Müslümanların kültürlerini serbestçe icra ettikleri ilginç bir mozaik görüntüsü veren Selanik, aynı zamanda düşünceleri serbestçe tartışılabildiği, hürriyetçi oluşumların geliştiği, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurulduğu ve faaliyetlerini sürdürdüğü bir merkezdir. Romanda Selanik, Neriman'ın kırık aşk hikâyesinin bir bölümüne şahit olan şehirdir. Edirne'de Nazif'ten hamile kalan Neriman, dayısının Selanik'teki evinde bebeğini doğurmuş, orada evlenmiş, acı ve tatlı olaylar yaşamış; sonunda mübadele ile anavatana dönmüştür. Mübadele sonucunda yaşanan göçlerde Selanik, yüzlerce insana ev sahipliği yapmış; göçmenler Selanik Limanından kalkan gemilerle anavatana taşınmıştır.

Roman türü dışında hikâye türüne değinilirse Selanik'in mekânsal bağlamda Nesime Ceyhan'ın yayıma hazırladığı *Balkan Savaşı Hikâyeleri* adlı kitapta yer alan Maraşlıoğlu'nun "Selanikli Ayşe Hanım" hikâyesinde de yer ettiğini söyleyebiliriz. Bu hikâyede Rumeli göçmenlerinin Anadolu'daki Türklerin millî duygularını uyandırması anlatılır. İlaveten İstanbul'da savaşa karşı duyarsız olan insanlara da değinilir: "Rumeli'de mahvedilen yüz binlerce Müslümanların, Türklerin buralara hiç mi haberi gelmemiştir? Bu İstanbul beyleri, hanımları hâlâ zevklerinde, eğlencelerinde bu kadar hissizcesine nasıl devam edebiliyorlardı?" (CEYHAN a, 202.s.) Balkan Savaşlarının ardından Selanik ile beraber diğer Balkan topraklarının kaybedilişinden duyulan acıyı yansıtmada hikâye türünün ne kadar önemli olduğunu Ceyhan'ın şu cümleleri ile tespit etmek mümkündür: "Kimse Tuna suyuna hasreti, bir daha çalmayacağı için gözyaşı dökülen Osmanlı borusunu, Bulgar komitalar elinde katledilen Türkleri, yabancı

mallarına boykotu, muhacereti fark edemiyor. İlle hikâyecinin sağduyulu gözüne muhtaç oluyoruz” (CEYHAN b, 16.s.) Selanik merkezli bu hikâye gibi çalışmada yer alan diğer hikâyeler de Balkan Savaşları'nın ve sonrasında gelişen olayların ızdıraplarını ayrıntılarıyla yansıtır.

Selanikli Fazlı Necip ise kuşkusuz Türk edebiyatında Selanik şehrine en çok yer veren isimlerin başında gelmektedir. *Şık, Cani mi Masum mu?, Menfa, Dehşetler İçinde* romanları gibi pek çok romanında ve hikâyesinde bu şehrin uzun uzun tasvirlerine rastlanır:

“Onun romanlarındaki ana mekânın daha ziyade Selanik olduğundan söz edilmişti. Bu bakımdan mekânlara dair verilen tarihi bilgilerin azamisini Selanik'in tarihi geçmişi ve özellikle, klasik Yunan tarihinden yararlanılarak anlatılan kısımlar teşkil eder. Bunlar reel tarihi bilgiler mahiyetindedir”(ŞAHİN, 403.s.).

Selanik Fazlı Necip'in döneminde imparatorluğun en büyük kültür merkezlerinden biridir. Avrupa'ya yakın bir konumda bulunmasından dolayı Batılı eğlence anlayışı, Fransız tiyatroları ve operaları kültür alışverişini sağlayan mekânlardır. Aynı zamanda Selanik'te bulunan L' Avenir adlı kütüphanenin fenni ve edebi beş altı bin parça Fransız eseri barındırması Fazlı Necip'in edebî şahsiyetinin gelişiminde de önemli rol oynamıştır. (ŞAHİN, 3.s.)

Görüldüğü üzere Selanik, şiir ve anıda olduğu gibi Türk romanı ve hikâyesinde de önemli bir mekândır. Tabii güzellikleri ve kültürel değerleri ile daha sayamadığımız birçok roman ve hikâye türündeki eserimizde bazen ana mekân, bazen de adı geçen bir şehir olarak edebiyat tarihimizde kayda değer bir yer edinmiştir.

Sonuç

Türk Edebiyatı'nda Selanik, şiirden romana, anıdan hikâyeye kadar pek çok edebi türe malzeme olmuş kültürel bir şehirdir. Aynı zamanda Genç Kalemler, Çocuk Bahçesi gibi önemli dergilerimize de ev sahipliği yaparak basın yayın hayatının hareketliliğinde pay sahibi olarak pek çok edebi şahsiyetin yetişmesine de ortam hazırlamıştır.

Ali Canip, Rıza Tevfik, Cenap Şahabettin, Mehmet Âkif, Mehmet Emin ve Ziya Gökalp bu şehre şiirlerinde yer vermiş, kimisi şehrin kaybedilişine üzülürken kimisi de geri alınabileceği üzerine ümitlenerek manzumeler neşretmiştir. Sergun Ağar'ın *Aşkın Samatyası Selanik'te Kaldı*, Tuna Kiremitçi'nin *Selanik'te Sonbahar*, Mazlum Güngör'ün *Suskun Güvercin*, Yılmaz Gürbüz'ün *Selanik'ten İzmir'e* ve *Balkan Acısı* romanlarında da görülebileceği üzere Selanik, döneminin önemli şehirlerindedir. Eşsiz tabiat güzelliğine sahip olan bu şehir, romanlara da yansıdığı gibi aynı zamanda bir ticaret, bilim ve kültür merkezidir. Bununla beraber bu şehir; Yıldız Sertel'in, Cahit Uçuk'un, Yahya Kemal'in ve Selanikli Fazlı Necip'in anılarında geniş yer tutması bakımından da değer taşımaktadır.

Bu incelemede de görüldüğü üzere önemli bir kültür-sanat üssü olmasından dolayı Türk edebiyatında Selanik özel bir yere sahiptir. Şiirden anıya, öyküden hikâyeye kadar pek çok eser de uzun uzun Selanik tasvirlerini görmek mümkündür.

KAYNAKLAR

- AĞAR, Sergun (2001) *Aşkın Samatyası Selanik'te Kaldı*, Cem Yayınları, İstanbul.
- ARGUNŞAH, Hülya (2012) “Ömer Seyfettin ve Balkan Günlüğü ‘Hâlâ Kendimi Bir Manevraya Gidiyor Sanıyorum’ ”, *Türk Edebiyatı Dergisi*, 468.S., 10-14.s.
- CENAP ŞAHABETTİN (2011) *Bütün Şiirleri*, (Haz. Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Birol Emil, Necad Birinci, Abdullah Uçman), Dergâh Yayınları, İstanbul.
- CEYHAN, Nesime (2006a) *Osmanlı Dağılırken Ağlayan Hikâyeler I, Balkan Savaşı Hikâyeleri*, Selis Kitaplar, İstanbul.
- _____, (2012b) “Kaydı Hikâyeyle Düşüldü:Balkan Savaşı”, *Türk Edebiyatı Dergisi*, 468.S.,16-21.s.
- DUMAN, Harun (1991), *Balkan Savaşı Edebiyatımız*, Yayımlanmış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- FİLİZOK, Rıza (2001) *Ali Canip'in Hayatı ve Eserleri Üzerinde Bir Araştırma*, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir.
- GÜNEŞ, Mehmet (2012) “ ‘Bu Matemle Herkes Zâr Zâr Oldu’ Balkan Harbi Acılarının Türk Şiirindeki Akisleri”, *Türk Edebiyatı Dergisi*, 468.S., 32-35.s.
- GÜRBÜZ, Yılmaz, (2010a) *Balkan Acısı*, Ötüken Neşriyat, Ankara.
- _____, (2010b) *Selanik'ten İzmir'e*, Ötüken Neşriyat, Ankara.
- İSEN, Mustafa (2009), *Varayım Gideyim Urumeli'ne*, Kapı Yayınları, İstanbul.
- KARABULUT, Hüseyin (2011) “Mehmet Emin Yurdakul'un Türkçe Şiirlerine Bakış”, *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4. S., 165-175.s.
- KİREMİTÇİ, Tuna (2011) *Selanik'te Sonbahar*, Doğan Kitap, İstanbul.
- Mahmut Muhtar Paşa ve Fazlı Necip, *Rumeli'yi Neden Kaybettik?*, (Haz. Nurer Uğurlu), Örgün Yayınevi, İstanbul.
- MAZLUM, Güngör (2009), *Suskun Güvercin*, Ceren Yay, Edirne.
- MEHMET AKİF, (2008) *Safahat*, (Haz. Ömer Rıza Doğrul), İnkılâp Kitapevi, İstanbul.
- ÖMER SEYFETTİN (2000a) *Bütün Eserleri: Şiirler, Mensur Şiirler, Fıkralar, Hatıralar, Mektuplar*,(Haz. Hülya Argunşah), Dergâh Yayınları, İstanbul.
- _____, (2011b), *Balkan Harbi Hatıraları*, (Haz. Tahsin Yıldırım), Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul.
- RIZA TEVFİK, (2005) *Serâb-ı Ömrüm ve Diğer Şiirleri*, (Haz. Abdullah Uçman), Kitapevi Yayınları, İstanbul.
- SERTEL, Yıldız (1993) *Annem*, YKY, İstanbul.
- ŞAHİN, İbrahim, (2004), *Selanikli Fazlı Necip'in Hayatı ve Eserleri*, Bilge Yayınları, Ankara.
- TANSEL, Fevziye A. (1989) *Mehmet Emin Yurdakul'un Bütün Eserleri I: Şiirler*, Türk Tarih Kurumu Ankara.
- _____, (1989) *Ziya Gökalp'in Külliyyatı: Şiirleri ve Halk Masalları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- UÇMAN, (2004), *Rıza Tevfik'in Şiirleri ve Edebî Makaleleri Üzerinde Bir Araştırma*, Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- UÇUK, Cahit, (1995) *Bir İmparatorluk Çökerken....*, YKY, İstanbul.
- YAHYA KEMAL, (1999) *Çocukluğum, Gençliğim, Siyasi ve Edebi Hatıralarım*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul.